

The future of the hijab issue in Iran with the analysis of trends and drivers

Azimollah Nabiloo¹

Research Paper

Received:
14 March 2024
Revised:
12 June 2024
Accepted:
16 June 2024
Published:
21 June 2024
P.P: 71-101

ISSN: 2008-3564
E-ISSN: 2645-5285

Abstract

A review of the history of Iran shows ups and downs in the issue of women's hijab. This research aims to examine the future of the hijab according to the current state of women's clothing in Iran, with the qualitative analysis method and with the aim of estimating the future of the hijab in Iran, analyzing the past trends and existing drivers and its discussions in the Pahlavi period and the Islamic Republic of Saman. has been found History, culture, civilization, religion, public and government opposition are among the trends and elements that are positive drivers, which are in front of negative elements such as acting on the West, influence of politicians from other countries, government policy. On the other hand, in the era of the Islamic Republic of Iran, in the analysis of positive trends and drivers, it is possible to refer to the religious culture, the cultural nature of the revolution, religious and social sensibility, in contrast to the negative trends and drivers such as the lack of justification of the elites and executives, the lack of a program or law. Or non-implementation of the program or law, tolerance, negligence and passivity on the part of the guardians and ignorance of the philosophy of hijab, lack of knowledge of the rules of hijab, virtual space and its effects are on the part of citizens. The findings show that Iranians have a strong background in the issue of hijab, and the efforts of kings in the past and the opponents of the revolution in the present time to discover the hijab were not successful, and the experiments carried out by some women in the present era with the establishment of efficient laws and strict implementation It will be resolved. However, the passivity and confusion of officials in the face of the discovery of veils cannot be ignored.

Keywords: Futurology, Hijab, Iran, Trends, Propulsions.

1. responsible author: Islamic Azad University, Arak branch, Arak, Iran.
Email: az.nabilu@iau.ac.ir

Cite this Paper: Nabiloo, A (2024). The future of the hijab issue in Iran with the analysis of trends and drivers. *Future Studies of the Islamic Revolution*, 2(5), 78-109.

Publisher: Imam Hussein University

Authors

This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0).

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

آینده مسئله حجاب در ایران با تجزیه و تحلیل روندها و

پیشرانها

عظیم الله نبی لو^{۱*}

چکیده

مروری بر تاریخ ایران زمین نشان دهنده فراز و فرودهایی در مسئله حجاب بانوان می باشد. این پژوهش درصدد بررسی آینده حجاب با توجه به وضعیت فعلی پوشش زنان ایران، با روش تحلیل کیفی و باهدف تخمین آینده حجاب در ایران، به تجزیه و تحلیل روندهای گذشته و پیشرانهای موجود برآمده و مباحث آن در دوره پهلوی و جمهوری اسلامی سامان یافته است. تاریخ، فرهنگ، تمدن، دین و مذهب، مخالفت های مردمی و دولتی از جمله روندها و عناصر پیشران ایجابی به شمار می روند که در مقابل عناصر سلبی چون عمل به مظاهر غرب، تأثیرپذیری سیاستمداران از دیگر کشورها، سیاست حکومت قرار دارند. از سوی دیگر در عصر جمهوری اسلامی ایران در تحلیل روندها و پیشران های ایجابی می توان به فرهنگ دینی، ماهیت فرهنگی انقلاب، حساسیت شرعی، اجتماعی اشاره داشت که در مقابل روندها و پیشران های سلبی چون توجیه نبودن نخبگان و مجریان، فقدان برنامه یا قانون یا عدم اجرای برنامه یا قانون، تساهل و تسامح، غفلت و انفعال در بخش متولیان و ناآگاهی از فلسفه حجاب، عدم آگاهی از قوانین حجاب، فضای مجازی و تأثیرات آن در بخش شهروندان قرار دارند. یافته ها نشان می دهد ایرانیان پیشینه مستحکمی در مسئله حجاب دارند و تلاش های پادشاهان در گذشته و معاندان انقلاب در زمان حاضر در جهت کشف حجاب موفقیت آمیز نبوده و تجربی های صورت گرفته توسط برخی از بانوان در عصر حاضر با وضع قانون کارآمد و اجرای دقیق آن بر طرف خواهد شد. هر چند نمی توان انفعال و سردرگمی مسئولان را در مواجهه با کشف حجاب های موردی نادیده گرفت.

کلیدواژه ها: آینده پژوهی، حجاب، ایران، روندها، پیشرانها.

۱. نویسنده مسئول: دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک، اراک، ایران.

Email: az.nabilu@iau.ac.ir

۲

دوره پنجم
تابستان ۱۴۰۳

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱

صص: ۷۸-۱۰۹

شاپا چاپی: ۲۰۰۸-۴۵۲۸

الکترونیکی: ۵۰۷۲-۲۶۴۵

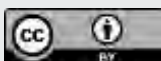

استناد: عظیم الله نبی لو (۱۴۰۳). آینده مساله حجاب در ایران با تجزیه و تحلیل روندها و پیشرانها، نشریه علمی

آینده پژوهی انقلاب اسلامی، ۲(۵)، ۷۸-۱۰۹.

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.27173674.1403.5.1.1.3>

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع) نویسندهگان

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و بیان مسئله

مسئله حجاب از زوایای مختلفی قابل بحث و بررسی است. جنبه‌های دینی و ارزشی حجاب از یک سو، جنبه‌های تاریخی و فرهنگی آن از سوی دیگر و جنبه‌های اجتماعی و سیاسی و امنیتی و حقوقی و جامعه‌شناختی آن از سوی سوم، می‌تواند محل گفتگو و ارائه نظر باشد. آنچه در این نوشتار مورد توجه قرار گرفته است آینده مسئله حجاب در ایران است که با توجه به اتفاقات سال ۱۴۰۱ و حواشی پیرامونی آن این سوال اصلی مطرح می‌شود که آینده مساله حجاب در ایران چیست؟ سوالات فرعی نیز اینگونه مطرح می‌شود که ریشه‌های پیدایش وضعیت فعلی چیست؟ تلاش‌های حکومت پهلوی در رابطه با کشف حجاب و غربی‌سازی زنان ایران به کجا انجامید؟ در این مساله چالش‌های حکومت جمهوری اسلامی ایران دقیقا چیست؟ رسالت حکومت و حوزه اختیارات آن کدام است؟ رسالت شهروندان و حوزه اختیارات آنان کجاست؟ تصور و تلقی شهروندان از وضعیت فعلی حجاب چیست؟ این مساله اساسا قابل کنترل توسط حکومت هست یا خیر؟ اگر هست راه کارهای برون رفت و کنترل آن کدامند؟ اساسا حکومت مجاز به کنترل شهروندان درباره مساله حجاب هست یا خیر؟ در صورت مجاز بودن، کنترل شهروندان توسط حکومت در مساله حجاب موفقیت آمیز خواهد بود یا خیر؟ و سوالات دیگری که می‌تواند زوایای بحث را بیشتر روشن کند همه حاکی از اهمیت و ضرورت این مساله است. زیرا شواهد میدانی، تحولات و تغییراتی را در ظاهر پوشش بانوان نشان می‌دهد که این شواهد می‌توانند نشانه‌ها و علائمی بر تغییرات سبک زندگی، افکار و اندیشه‌ها، و سایر عوامل موثر بر تغییرات ظاهری مانند تمایل به دیده شدن، تصور آزادی، حق پنداری، مقایسه خود با کشورهای غربی، هضم شدن در فرهنگ فضای ولنگار مجازی و مانند آن باشد که هر یک از آنها خروجی مشترکی را در جامعه رقم زده است. مقاله پیش رو با تجزیه و تحلیل روندهای گذشته و پیشران‌های موجود درصدد ارائه تصویری از آینده حجاب در ایران بوده و در دو دوره پهلوی و انقلاب اسلامی این مساله را مورد کنکاش قرار خواهد داد.

رویکردی که مقاله کنونی بر آن استوار شده، رویکردی آینده‌نگرانه و با نگاهی به گذشته و ترسیمی از آینده است که می‌تواند در نوع خود متمایز از رویکردهای متداول باشد؛ علاوه بر

اینکه آنچه در اغلب پژوهش‌های گذشته مغفول مانده است رسالت حکومت اسلامی و به شکل مشخص جمهوری اسلامی ایران در مواجهه با مسئله کشف حجاب و راه‌های کنترل آن در جامعه است که هدف اصلی مقاله فعلی به شمار می‌رود که برای تحقق این هدف «روندها» یعنی تاریخ و مجموعه فراز و فرودهای مسئله حجاب در حکومت پهلوی و جمهوری اسلامی و «پیشران‌ها» یعنی عوامل مشوق و محرک و سوق‌دهنده به حجاب یا بی‌حجابی به شکل مفصل مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. اندیشیدن بر مبنای روند یک راه بنیادین برای فهم تغییرات است (هاینز و بیشاپ ۱۳۹۵: ۲۱۳) روندهای مرتبط به یک حوزه مشخص مانند اقتصاد، جمعیت یا میزان استفاده از انرژی، مورد بررسی قرار می‌گیرد تا مشخص شود در آینده چگونه خواهند بود و چه رفتاری خواهند داشت... روندها ممکن است پیچیده باشند و به‌خصوص زمانی که ابعاد سیاسی یا اجتماعی، بازیگران گوناگون و تعاملات پیچیده و بغرنج را در برمی‌گیرند. (سردار ۱۳۹۶: ۷۲) دو رویکرد کلی نسبت به روندها وجود دارد: نخست نیاز به فهم روندهای موجود بر اساس داده‌های تاریخی و معاصر. دوم، نیاز به کاربرد این اطلاعات برای گسترش این روندها در آینده. مشخص است که رویکرد اول ساده‌تر است وقتی می‌خواهیم نتیجه جریان‌ها را در آینده تخمین بزنیم باید مجموعه‌ای از عوامل دیگر را نیز در نظر بگیریم. سؤالاتی درباره نتیجه روندها طرح می‌شود؛ مانند اینکه آیا دلایل روند باقی می‌مانند؟ چه چیز ممکن است آنها را تغییر دهد؟ آیا روند را باید با دخالت انسانی اصلاح کرد؟ چگونه می‌توان روند را متوقف یا اصلاح کرد؟ چه کسی مسئول این کار است؟ و سؤالات دیگر (اسلاتر و بوسی ۱۴۰۲: ۱۷۷)

نیروهای پیشران به نیروهایی اطلاق می‌شود که بر پیامد رویدادها تأثیر دارند؛ به عبارت دیگر عناصری که باعث حرکت و تغییر در طرح اصلی سناریوها شده و سرانجام داستان‌ها را مشخص می‌کنند (شوارتز ۱۳۸۸: ۲۴۲) پیشران‌ها عوامل اصلی ایجاد تغییرات هستند. پیشران‌ها دارای ابعاد مفید و مخرب برای پیش‌بینی هستند سودمندی آنها به فراهم آوردن اطلاعات برای آینده‌های محتمل مربوط می‌شود و بعد مخرب آنها در ارتباط با مورد سؤال قراردادن فرض‌های موجود درباره زمان حال است... از آنجا که ممکن است نیروهای پیشران بدیهی و فراوانی در مرحله پویا آشکار شوند تعیین نیروهای پیشرانی که در ارتباط راهبردی با موضوع مورد نظر هستند از اهمیت زیادی برخوردار است. بررسی ژرفای پیشران‌ها امکان تأثیر عوامل تأثیرگذار و زمان تأثیرگذاری

را فراهم می‌آورد. (هاینز و بیشاپ ۱۳۹۵: ۱۵۶-۱۵۸) از دیگر مزایای شناسایی و بررسی پیشران‌های راهبردی می‌توان به توسعه درک و شناختی گسترده‌تر در فرایند آینده‌نگاری راهبردی اشاره کرد (همان).

مبانی نظری پژوهش

در باب چارچوب نظری بحث باید گفت آنچه در مقاله کنونی مورد تأکید است بررسی مسئله حجاب با رویکردی تلفیقی اعم از فرهنگ و تاریخ، سیاست، اجتماع و شرع است. تلفیقی بودن بحث به روندها و پیشران‌های ایجابی و سلبی برمی‌گردد که می‌توانند فرهنگی یا سیاسی یا اجتماعی یا تاریخی یا شرعی باشند. با نگاهی جامعه‌شناختی، در واقع حجاب به مفهوم پوشش، در بستری از روابط اجتماعی شکل می‌گیرد که از یک سو ممکن است دارای شکل و قالبی متنوع و جوهر و محتوایی یکسان باشد (یا بالعکس) و از سوی دیگر از منظر ارتباطاتی، حجاب به مثابه رسانه‌ای هویتی و ارتباطی است که نقش نمادینی در عرصه ارتباطات میان‌فردی دارد، لذا مسئله حجاب دارای ابعاد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی می‌باشد و دارای مؤلفه‌های مذهبی - معنوی، منزلتی، شخصیتی و رفتاری است که می‌توان از زوایا، پارادایم‌ها و منظرهای مختلفی به آن نگریست. (محبوبی منش، ۱۳۸۶: ۹۲) از این رو با توجه به چند ساحتی بودن مسئله حجاب، انحصاری در بررسی روندها یا پیشران‌ها صورت نگرفته است؛ بلکه همان‌طور که حجاب مسئله‌ای ذو ابعاد تلقی می‌شود روندها و پیشران‌های آن نیز اختصاص به ساحت خاص ندارد. علاوه بر اینکه تخمین آینده مسئله حجاب با منحصر کردن آن به یک ساحت خاص مثلاً فرهنگی امکان‌پذیر نیست (هر چند اصالت فرهنگی اجتماعی آن همچنان محفوظ است) اما این مسئله امروزه صرفاً یک مسئله فرهنگی نیست تا بتوان با بررسی روندها و پیشران‌های فرهنگی به تخمین آینده آن پرداخت؛ به بیان دیگر وقتی مسئله حجاب در جامعه امروز متأثر از عوامل گوناگونی است چطور می‌توان آن را منحصر در یک عامل نمود و با بررسی همان یک عامل آینده را به تصویر کشید. این یک تناقض آشکار است که با رویکردی تک‌عاملی بتوان مسئله‌ای چندعاملی را آینده‌پژوهی کرد؛ لذا صرفاً بحث شرعی یا فرهنگی یا تاریخی یا سیاسی یا اجتماعی به تنهایی نمی‌تواند محور یک بحث

آینده پژوهانه در مسئله حجاب باشد؛ زیرا اساساً بنیان آینده پژوهی بر بررسی علل گوناگون و جامع‌نگری در پژوهش است و پیش‌بردن بحث به شکل تک ساحتی در مسائل کلان اجتماعی نتیجه مطلوبی نخواهد داشت.

پیشینه پژوهش

مسئله حجاب موضوع جدیدی نیست تا درباره آن منبعی یافت نشود یا اینکه هیچ‌گونه تحقیقی درباره آن صورت نگرفته باشد؛ بلکه می‌توان گفت کتاب‌ها و مقالات گسترده‌ای در این باره وجود دارد که ضمن نشان‌دادن اهمیت موضوع، حاکی از دغدغه نویسندگان بر روشن ساختن زوایای مختلف آن بوده است. اما نکته اینجاست که عمده پژوهش‌های صورت گرفته درباره حجاب به راز و فلسفه حجاب، کارکرد حجاب، آثار اجتماعی و امنیتی حجاب، آثار اخلاقی حجاب و انگیزه بدحجابی و بی‌حجابی و پاسخ‌گویی به شبهات حجاب، چالش‌ها و راهکارها، پیامدها و مانند آن پرداخته‌اند که نشان می‌دهد رویکرد محوری در حوزه حجاب رویکردی ایجابی و اثباتی و برگرفته از منابع دینی و فرهنگ اصیل ایرانی است؛ برخی از پژوهش‌های صورت گرفته با بیان وجوه تمایز یا اشتراک آنها با پژوهش فعلی در جدول زیر آمده است:

ردیف	پژوهشگران	عنوان پژوهش	ناشر	روش	گزارش و توصیف پژوهش	نقطه تمایز یا اشتراک با پژوهش حاضر
۱	غلامعلی حداد عادل	«کتاب» فرهنگ برهنگی و برهنگی فرهنگی	سروش	کیفی	نویسنده در این کتاب لباس و پوشش یا عدم آن دو را ناشی از فرهنگ و ارزش‌ها، جهان‌بینی حاکم بر جوامع دانسته و معتقد است انسان تا با فرهنگ خویش وداع نکند با لباس خود وداع نمی‌کند. از این رو در جهت اثبات این مدعا به بیان رابطه لباس و	رویکرد نویسنده رویکردی توصیفی است نه

<p>آینده پژوهانه.</p>	<p>فرهنگ، رابطه لباس و سرمایه داری و زمینه های تاریخی و بازوهای علمی و فلسفی پوشش، چگونگی ورود بی حجابی به ایران و چگونگی غربی شدن ژاپنی ها پرداخته است.</p>					
<p>نویسنده در این کتاب پژوهش گسترده ای از روند کشف حجاب در ایران قبل از انقلاب انجام داده است و سخنی از آینده مسئله حجاب به میان نیاورده است.</p>	<p>در مقدمه این کتاب ریشه بحث از حجاب و نوع پوشش در ایران در عصر تجدد، تابع نظریه ابن خلدون دانسته شده که تصور روانی مغلوب گشتن در برابر جوامع غربی زمینه های تشبه به آنان را فراهم می آورد به نحوی که احساس شکست در برابر غرب، ساده انگاران ما را درباره نوع زینت و آرایش و لباس و پوشش به تردید انداخت و این امکان را در اذهان روشنفکران ما پدید آورد که پیروزی قوم غربی به دلیل همین ظواهر بوده است؛ لذا بحث از حجاب در کشور ایران را هم زمان با آشنایی ایران با علم تجدد دانسته، به نحوی که قبل از آن صرفاً به عنوان یک بحث فقهی و تکلیف شرعی مطرح بوده که تردیدی در آن صورت نگرفته است. (جعفریان، ۱۳۸۳: ۱۱)</p>	<p>کیفی و تاریخی و کتابخانه ای</p>	<p>مرکز اسناد انقلاب اسلامی</p>	<p>«کتاب» داستان حجاب در ایران پیش از انقلاب</p>	<p>رسول جعفریان</p>	<p>۲</p>

<p>رویکرد نویسنده رویکردی تلفیقی از توصیف و تبیین و استدلال و اقناع است. هدف از این نوشتار آینده پژوهی مسئله حجاب نبوده است هر چند تلاش نویسنده به دلیل نگاه جامع به مسئله حجاب و کاوش همه جوانب مسئله ستودنی است.</p>	<p>نویسنده در این کتاب با رویکردی حقوقی و جامعه‌شناختی به تحلیل مسئله حجاب در جمهوری اسلامی ایران در پنج فصل پرداخته است. علل بدحجابی در حوزه فردی، خانوادگی و اجتماعی که هر کدام از ساحت شناخت، گرایش و رفتار تشکیل شده است، فصل دوم این کتاب را به خود اختصاص داده است. در فصل سوم، در نقطه مقابل فصل دوم به راهکارهای حل مشکل بدحجابی پرداخته شده است و همانند فصل دوم در حوزه‌های فردی، خانوادگی و اجتماعی در سه ساحت پیش گفته، راهکارهایی ارائه شده است. بحث چرایی و چگونگی ورود حکومت اسلامی به محدوده پوشش و حجاب که قبلاً به آن اشاره شد، موضوع فصل چهارم این کتاب است که در پنج محور به ضرورت ورود حکومت به این حوزه اشاره شده است.</p>	<p>کیفی</p>	<p>دانشگاه امام صادق ع</p>	<p>«کتاب» مسئله حجاب در جمهوری اسلامی</p>	<p>علی غلامی</p>	<p>۳</p>
<p>تمرکز رویکرد نویسنده بر وضعیت فعلی بدحجابی در</p>	<p>نویسنده در این مقاله به بازخوانی مسئله حجاب پرداخته و با بررسی آن از جنبه اجتماعی، حقوقی و سیاسی سعی در واقع‌بینانه‌تر ساختن سیاست جمهوری</p>	<p>کیفی</p>	<p>نشریه: زن در فرهنگ و هنر؛ دوره ۹، شماره ۱،</p>	<p>«مقاله» جمهوری اسلامی ایران و مسئله</p>	<p>محمدجواد جاوید و عصمت شاه</p>	<p>۴</p>

ایران بوده نه آینده آن.	اسلامی در این مسئله نموده است.		بهار ۱۳۹۶: ۱۳۹-۱۶۴	بدحجاب	مرادی	
تمرکز نگارنده بر تحلیل مقالات گذشته بوده است و هدف آن تفسیر جدید از مؤلفه های سازنده موضوع حجاب می باشد که شاید بتوان گفت خلأهای موجود در مواجهه با معضل بی حجابی نویسنده را به این پژوهش سوق داده است.	پژوهش مذکور به منظور ایفای نقشی فعال در تولید تفسیری جدید از مؤلفه های سازنده موضوع حجاب در ایران پس از انقلاب، از خلال بررسی و ترکیب مطالعات کیفی انجام شده است.	کیفی	نشریه: پژوهش نامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، مقاله پژوهشی، سال ۱۴، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۲	«مقاله» فرا ترکیب مطالعات حجاب در ایران بعد از انقلاب اسلامی	سحر نقی پور ایوکی و دیگران (۱۴۰۲)	۵

<p>رویکرد کتاب آینده پژوهانه است و کاملاً در جهت پژوهش فعلی قرار دارد.</p>	<p>این کتاب می‌خواهد بگوید که حجاب معلول است نه علت و باید علت را جستجو کرد. عقل می‌گوید که باید برای معلول چاره‌اندیشی کرد نه برخورد. عقل حکم می‌کند که برخورد باید با علت باشد و باید مشکل را از ریشه حل کرد. مخاطب کتاب بیش از آنکه بانوان باشند فعالان فرهنگی است و می‌کوشد فضایی برای بررسی جدی‌تر موضوع فراهم سازد. مخاطب کتاب کسانی هستند که قرار است درباره این موضوع به چاره‌اندیشی و سیاست‌گذاری بپردازند. (زائری، ۱۵: ۱۴۰۰-۱۸)</p>	<p>کیفی</p>	<p>نشر آرما</p>	<p>«کتاب» حجاب بی حجاب</p>	<p>محمد رضا زائری (۱۴۰۰)</p>	<p>۶</p>
<p>نگاه کتاب به آینده است و از این جهت با رویکرد پژوهش فعلی همسو می‌باشد.</p>	<p>در این کتاب سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران در باره حجاب بازخوانی شده است و می‌خواهد به این پرسش اساسی پاسخ دهد که الگوی حاکم بر تأثیرات تغییرات ارزشی جامعه ایران بر سیاست‌های حجاب در جمهوری اسلامی ایران چیست و جهت‌گیری‌های آتی آن چگونه خواهد بود. در این کتاب تلاش شده است با استفاده</p>	<p>کیفی</p>	<p>نشر آرما</p>	<p>«کتاب» مدیریت حجاب در جمهوری اسلامی ایران</p>	<p>سینا کلهر</p>	<p>۷</p>

<p>از داده‌های پیمایش‌های اجتماعی در این زمینه، تصویری از وضعیت حجاب در هر یک از دوره‌های هم زمان و یا پس از اتخاذ تصمیم مشخص درباره نحوه مدیریت، حجاب داده شود. مخاطب کتاب سیاست گذران فرهنگی هستند</p>					
--	--	--	--	--	--

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش کنونی یک پژوهش کیفی از نوع تجزیه و تحلیل محتوای روندها و پیشران‌ها می‌باشد که باهدف تخمین آینده مسئله حجاب در ایران بر اساس روندهای سلبی و ایجابی گذشته و جاری و نیز پیشران‌های سلبی و ایجابی موجود سامان یافته است که با مراجعه به کتب و مقالات مرتبط و منابع دیگر مانند اسناد تاریخی و سایت‌های معتبر صورت گرفته است.

یافته‌های پژوهش

۱. روندها و پیشران‌های حجاب در دوره پهلوی

دوره پهلوی (سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷) که دوران شدت فشار حکومتی بر کشف حجاب بوده است واجد روندها و پیشران‌های ایجابی و سلبی درباره حجاب می‌باشد.

۱-۱. روندها و پیشران‌های ایجابی

مروری تاریخی بر روند کشف حجاب در ایران نشان می‌دهد که روندها و پیشران‌های ایجابی چندگانه‌ای وجود داشته‌اند که فرمان و سیاست رضاخانی مبنی بر کشف حجاب را با چالش جدی مواجه ساخته بود که برخی از آنها به شرح زیر است.

۱-۱-۱. تاریخ، فرهنگ و تمدن

ارزش‌های فرهنگی تمدنی تاریخی یک ملت یک‌شبه بروز نمی‌یابد تا با یک اقدام سیاسی یا فرمان حکومتی بخواهد رخت برنهد. سرزمین کهن ایران از دیرباز زنان و دختران خود را با پوشش دیده و روندها و پیشران‌های فرهنگی تاریخی و تمدنی همین را تأیید می‌کند. ویل دورانت در کتاب تاریخ تمدن خویش می‌نویسد: رسم حجاب، یعنی پرده نشینی و مستوری و انزوای زنان شوهردار، با ایرانی‌ها و مسلمانان به هند آمد، و از این رو در شمال این کشور سخت‌تر و محکم‌تر از جنوب بوده است. شوهران هندو، برای حفظ زنان از دست مسلمانان، نظام پرده نشینی را چنان سخت‌گسترش دادند که یک زن نجیب و محترم می‌توانست روی خود را فقط به شوهر و پسرانش نشان دهد، و در ملاء عام باید با روبنده سنگینی آمدو شد کند که صورتش را پوشیده دارد؛ حتی پزشک معالج اگر می‌خواست نبض زن بگیرد زن می‌بایست پست پرده بنشیند. در برخی از محافل، اگر مردی از احوال همسر مرد دیگری می‌پرسید، یا در مقام مهمان با بانوان منزل گفتگو می‌کرد، عملش دور از نزاکت تلقی می‌شد (دورانت، ج ۱، ۱۳۳۷: ۶۸۹) در نقش‌هایی که از ایران باستان برجای مانده، هیچ صورت زن دیده نمی‌شود (همان: ۵۲۲) طبیعی است که مقابله با چنین فرهنگ و تمدن غنی و تاریخ گران‌سنگ که تا دوره پهلوی و تاکنون ادامه داشته است کار آسانی نیست و واکنش‌ها و فشارهای زیادی را از ناحیه شهروندان به دنبال داشته و خواهد داشت.

۱-۱-۲. دین و مذهب

ورود اسلام به ایران در دوره ساسانیان و استقبال ایرانیان از آن نقاط قوت ایرانیان را استحکام بخشید. از جمله این نقاط قوت مسئله پوشش زنان بود که اسلام به‌صراحت از آن حمایت نموده و

آیات و روایات زیادی را درباره آن در خود جای داده است؛ لذا روند پوشش زنان با پیشران اسلام جان تازه گرفت و مهر تأییدی بر رفتار بانوان رقم خورد و این روند تا دوره پهلوی و تاکنون ادامه یافته است. سور اعراف: ۲۰ و ۲۲ و ۲۶ و ۲۷ (شرمگاه آدم و حوا)، احزاب، ۳۲ و ۳۳ (تَبْرُج) احزاب، ۵۳ تا ۵۵ (پرده‌نشینی) احزاب، ۵۸ تا ۶۱ (آزار زنان) نور آیه ۳۱ (پوشاندن اندام) به مسئله پوشش اشاره دارند. در سوره احزاب می‌خوانیم: ای پیامبر! به همسران و دخترانت و زنان مؤمنان بگو جلباب‌ها (لباس‌های یک‌سره و بلند) خود را بر خویش فرو افکنند، این کار برای این که (از کنیزان و آلودگان) شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند بهتر است.

۳-۱-۱. مخالفت‌های مردمی و دولتی

مخالفت مردم در برابر دستور کشف حجاب در دوره پهلوی و سیاست قطعی حکومت نشان‌دهنده ریشه‌های مستحکم حجاب و پوشش در ایران زمین است. این مخالفت که خود به‌عنوان پیشران و تقویت‌کننده پوشش زنان است می‌تواند ریشه در فطرت انسانی، فرهنگ، تاریخ و تمدن ایرانی، دین مبین اسلام، آگاهی از فلسفه حجاب، غیرت مردان و زنان ایرانی و مانند آن باشد. اسناد تاریخی دوران کشف حجاب نشان می‌دهد علاوه بر مخالفت‌های مردمی مانند واقعه مسجد گوهرشاد در ۲۰ تیر ماه سال ۱۳۱۴، حتی برخی از مأموران دولتی نیز مخالفت‌هایی در این باره داشته و نامه‌نگاری‌هایی به مقامات ارشد داشته‌اند و از دشواری‌های مسیر پیش روی خود سخن به میان آورده‌اند. مانند سندی که در تاریخ ۱۳۱۴/۱۲/۱ راجع به رئیس بلدیة آستارا صادر شده است:

در تعقیب معروضه نمره ۷۹ جسارتاً به عرض مبارک می‌رساند: با اینکه بر حسب دستور و اوامر آن فرماندهی، موضوع تجدد نسوان و کشف حجاب به طور کامل و مؤثری در منطقه سرحدی آستارا و نمین عملی گردید، مع‌هذا از عرض مشکلاتی که در این زمینه از طرف (سالار محتشم) امیرابراهیمی حکومت و رئیس بلدیة آستارا ایجاد گردید، نمی‌تواند خودداری نماید. جسارتاً به عرض مبارک می‌رساند: که حاکم مزبور که از عناصر کهنه و پوسیده؛ عصر قدیم و متأسفانه

دارای این شغل گردیده است اساساً منکر عوالم تجدد و تربیت بوده و به‌طور کلی فاقد روح تمدن می‌باشد. مشارک‌الیه صرف‌نظر از مخالفت‌هایی که در زمینه این امر مهم و حیاتی به عمل آورد (و تمام رؤسای ادارات به‌استثنای رئیس صحیه که شاهد این رفتار هستند) و موفق نگردید، فعلاً در کلیه امورات مربوطه به کمیسری که احیاناً با مشارک‌الیه تماس حاصل می‌نماید و همچنین در امورات معارف و مؤسسه شیر و خورشید سرخ از هیچ‌گونه بدگویی و تحریکات خودداری نداشته و به ایجاد نفاق و دوئیت در بین مأمورین دولتی در سرحد جهت پرده‌پوشی اعمال بی‌رویه خود جدوجهد دارد. مراتب محض استحضار خاطر مبارک معروض و استدعا دارد، در صورت اقتضای رأی مبارک، به‌طوری که صلاح می‌دانند امر و مقرر فرمایند مشارک‌الیه را یا تعویض و یا به تکالیف امروزه خود آشنا نمایند. (امینی، ۱۳۷۸: ۲۷۶)

مقایسه آمار ارائه شده از طرف فرمانده تیپ کرمانشاه و حکومت آن استان و نظر رضاشاه در ذیل سند حاضر (۱۳۱۴/۱۲/۱۰) حاکی از این است که بسیاری از زنان مؤمن و متعهد آن سامان در مقابل توطئه کشف حجاب مخالفت کرده‌اند به طوری که رضاخان دستور می‌دهد استاندار آنجا به علت عدم پیشرفت کشف حجاب منفصل گردد. و آن مقداری که کشف حجاب شده نیز به خاطر وجود جو پلیسی در آن شهر بوده است. و جالب اینکه از سال ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۷ به خاطر عدم رضایت رضا خان از طرز عمل استانداران کرمانشاه و علل مشابه، هر سال استاندار در آن مرکز تغییر یافته و جای خود را به شخص دیگری سپرده است. (همان: ۲۳۸)

۱-۲. روندها و پیشران‌های سلبی در دوره پهلوی

در مقابل روندها و پیشران‌ها ایجابی دوره پهلوی، روندها و پیشران‌های سلبی این دوره قرار دارند که برخی از آنها به شرح زیر است:

۱-۲-۱. عمل به مظاهر غرب

جلال آل‌احمد می‌نویسد: از واجبات غرب‌زدگی با مستلزمات آن آزادی دادن به زنان است. ظاهراً لابد احساس کرده بودیم که به قدرت کار این ۵۰ درصد نیروی انسانی مملکت نیازمندیم که

گفتیم آب و جارو کنند و راه‌بندها را بردارند تا قافلهٔ نسوان برسد؛ اما چه جور این کار را کردیم؟ آیا در تمام مسائل حق زن و مرد یکسان است؟ ما فقط به این قناعت کردیم که به ضرب کتک حجاب را از سرشان برداریم... پس در حقیقت چه کرده‌ایم؟ به زن تنها اجازهٔ تظاهر در اجتماع را داده‌ایم، فقط تظاهر یعنی خودنمایی، یعنی زن را که حافظ سنت و خانواده و نسل و خون است به ولن‌گاری کشیده‌ایم، به کوچه آورده‌ایم، به خودنمایی و بی‌بندوباری واداشته‌ایم که سر و رو را صفا بدهد و هر روز ریخت یک مد تازه را به خود ببندد و ول بگردد. ما در کار آزادی صوری زنان سال‌های سال پس از این هیچ هدفی و غرضی جز افزودن به خیل مصرف‌کنندگان پودر و ماتیک - محصول صنایع غرب - نداریم. (آل‌احمد، ۱۳۸۵: ۸۳) این حرکت با تأثیرپذیری از غرب و تقلید کورکورانه از رخدادهای ترکیه با زور سرنیزه و قلدری و امنیه و شهربانی رضاشاهی آغاز گردید و در یک دوره هفت‌ساله (۱۳۱۴ - ۱۳۲۰ ش) با نهایت تلاش برای برداشتن حجاب از سر زنان و رهاکردن آنان از قیود مذهبی و هماهنگ ساختنشان با زنان اروپایی دنبال شد. (جعفریان، ۱۳۸۳: ۱۲)

۲-۲-۱. تأثیرپذیری سیاستمداران از دیگر کشورها

در سال ۱۳۱۳ش رضاشاه به ترکیه سفر کرد تا از نزدیک وضعیت حکومت غیر دینی ترکیه را مشاهده کند. این سفر و مشاهدات وضعیت ترکیه در روحیه او تأثیر فراوانی گذاشت (نجفی و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۹۹) اعزام محصل به خارج از دیگر اقدامات فرنگی سازی ایران بود (همان: ۵۰۵) رضاخان با قلدری موفق شد بسیاری از اهداف ماسون ها را در ایران به نتیجه برساند جدایی دین از سیاست، ترویج مدارس به شیوه غربی، تحمیل لباس متحدالشکل، و نهایتاً عمل‌ننگین کشف حجاب همگی اقداماتی بود که ماسون ها به وسیله رضاخان به انجام رساندند (همان: ۶۵۹) هم زمان با کودتای ۱۲۹۹ سازمانی به نام «سروش دانش» که سپس به «کانون فرهنگی ایران جوان» تغییر نام داد تاسیس شد. موسسین این جمعیت تعدادی از محصلین ایرانی بودند که از فرنگ بازگشته و دارای افکار متجددانه بودند. آزادی زنان، ترویج تمدن غربی، جدایی دین از سیاست و ... از جمله برنامه های این جمعیت بود که به نظر و تأیید رضاخان نیز رسیده بود. (همان: ۶۶۱)

۳-۲-۱. سیاست حکومت

اسناد تاریخی نشان می‌دهد سیاست قطعی حکومت پهلوی تغییر دادن سبک زندگی ایرانیان و سبک پوشش آنان به سمت پوشش مردمان مغرب‌زمین بوده است. برخی از اسناد به شرح زیر است:

نظر به اینکه قانون متحدالشکل لباس از اول فروردین ۱۳۰۹ حتمی الاجراء است و ادارات دولتی ناچار با اشخاص متخلف مطابق مواد قانون رفتار خواهد نمود، علی‌هذا عموم اهالی را متذکر می‌دارد اشخاصی که تاکنون ملبس به لباس رسمی ایرانی و متحدالشکل نشده‌اند در ظرف این چند روز تهیه و به لباس شرافتمند پهلوی ملبس و مفتخر گردیده و به آقایانی که در جلسه دوشنبه پنجم اسفند در عمارت حکومتی استقبال و اطاعت از این امر مطاع نموده‌اند، زودتر تأسی نمایند، تا در آتیه دچار محظورات قانونی نشوند. (امینی، ۱۳۷۸: ۴۶)

مورخه ۲۱ دی ماه ۱۳۱۴: نظر به اینکه از ورود خانم‌های با حجاب به اماکن تفریحی از قبیل سینماها و تئاترها و کافه‌ها و مهمانخانه‌ها و غیره جلوگیری می‌شود، مقتضی است قدغن فرمایید، مراتب را به عموم افسران آن قسمت اطلاع دهند (همان: ۱۴۴)

در توضیح سند فوق آمده است: یکی از اقدامات در جهت ایجاد فشار و محدودیت برای زنان باحجاب، مسئله استفاده از امکانات عمومی بود به طوری که زنان محجبه حق سوار شدن در درشکه، اتومبیل و قطار را نداشته، از رفتن به حمام‌های عمومی و سینماها و سایر اماکن مشابه ممنوع بودند. در خاطرات صدر الاشراف در این باره چنین آمده است، در اتوبوس زن باحجاب را راه نمی‌دادند و در معابر پاسبان‌ها از اهانت و کتک‌زدن به زن‌هایی که چادر داشتند با نهایت بی‌پروایی و بی‌رحمی فروگذار نمی‌کردند. (مؤسسه قدر ولایت، ۱۳۹۹: ۱۱)

۲. روندها و پیشران‌های حجاب در جمهوری اسلامی

عناصر گوناگونی را می توان در روندها و پیشران های حجاب در جمهوری اسلامی در هر دو جنبه ایجابی و سلبی مطرح نمود. برخی از این روندها و پیشران ها به قرار زیر است.

۲-۱. روندها و پیشران های ایجابی

برخی از عوامل و عناصر سوق دهنده به پوشش بعد از انقلاب با توجه به فضای جدید شکل گرفته و رهاشدن از فضای دوره پهلوی به شرح زیر است.

۲-۲-۱. فرهنگ دینی

اگر ایمان دینی نبود، این انقلاب پیروز نمی شد (مقام معظم رهبری: ۱۳۹۵/۵/۳۱) ویژگی بنیادین این انقلاب نسبت به دیگر نهضت های ایران در سده اخیر مکتبی و اسلامی بودن آن است. (فتوحی، کوهی اصفهانی؛ ۱۳۹۷: ۲۵) به طور قطع می توان گفت بیشترین و موثرترین عنصر و عاملی که پیشران مساله حجاب در ایران بعد از انقلاب بوده است دینمداری و التزام عملی به آموزه های اسلامی بوده است و همین فرهنگ غنی و اصیل کشف حجاب رضاخانی را با چالش های جدی مواجه ساخته بود؛ زیرا تغییر سنت های کهن و فرهنگ های نهادینه شده در یک جامعه هزینه های زیادی دارد. ایرانیان با پیشینه تاریخی و با پذیرش آموزه های قرآن، حجاب و پوشش را نسل به نسل و قرن به قرن به ارث برده بودند و انقلاب اسلامی ایران توانست جان تازه ای به این فرهنگ فاخر بدهد و تمام توطئه های بیگانگان و نقشه های آنان را در استحاله فرهنگی ایران زمین ناکام گذارد؛ چرا که اصل مبارزه با رژیم شاهنشاهی و شکل گیری انقلاب اسلامی ایران ریشه در بنیان های دینی داشته و نظام سیاسی مستقر پهلوی را با نقدهای جدی مواجه ساخته بود. اقبال و استقبال مردم ایران از رهبری مرجعی دینی در صدر نظام سیاسی، خود گویای این حقیقت است که فرهنگ دینی در عمق جان شهروندان این سرزمین رسوخ یافته و تحقق ارزش هایی دینی را بدون تشکیل حکومت دینی ناممکن می دانند چرا که تاریخ این سرزمین نشان می دهد که پادشاهان قصد اصلاح برخی از امور را به هیچ عنوان ندارند و از علما و اندیشمندان اسلامی آنگونه که باید حساب ببرند نمی برند و صرفاً برای کاهش فشارهای اجتماعی و دینی ملاحظه مراجع و چهره های

برجسته دینی را می‌کنند. به شهادت رساندن برجستگانی چون شهید مدرس و شیخ فضل‌الله نوری و نواب صفوی و ده‌ها چهره دیگر که عزم تغییر و اصلاح در قوانین و اختیارات پادشاهان را داشته‌اند نشان می‌دهد که برای دیکتاتورها مطالبات رجال دینی جایگاهی ندارد. وجود این فرهنگ بی‌بدیل و ساری در جامعه جرأت صدور فرمان کشف حجاب را به هیچ پادشاهی نمی‌داد؛ به نحوی که تاریخ شاهی بر چنین سیاست و دستوری حکومتی غیر از حماقت رضاخانی سراغ ندارد و اگر این فرهنگ و گرایش مذهبی نبود قطعاً نمونه‌های دیگری از اقدامات شاهان در جامعه ایران رخ می‌داد در حالیکه کشف حجاب به صورت برنامه‌ریزی شده و یک الزام حکومتی و پی‌گیری مجدانه و وضع محدودیت و جریمه درباره آن صرفاً در دوره پهلوی رقم خورده است.

۲-۲-۲. ماهیت فرهنگی انقلاب

عنصر دیگری که عامل پیش‌برنده مسئله حجاب در جامعه ایرانی است اصل فرهنگی بودن انقلاب اسلامی است. انقلاب اسلامی ایران ضمن اینکه یک انقلاب بزرگ سیاسی و اجتماعی است؛ اما سیاست و اجتماع و اقتصاد و رفاه و سایر ابعاد آن ذیل چتر فرهنگ تعریف شده است. فرهنگ نیز مجموعه‌ای از ارزش‌ها و هنجارها و آداب و رسوم و به‌طور کلی سبک زندگی ایرانیان قبل از اسلام و بعد از اسلام تا پیروزی انقلاب اسلامی و بعد از آن است که مسئله پوشش و حجاب بانوان یکی از اصول ثابت این فرهنگ بوده است. امام خمینی ره فرمان تشکیل شورای عالی انقلاب فرهنگی را جهت تغییرات اساسی در فرهنگ و نفی مظاهر فرهنگ غرب در جامعه ایران را در تاریخ ۱۳۵۹/۰۴/۲۳ صادر فرمودند تا در حوزه آموزش در مدارس و دانشگاه‌ها و فرهنگ عمومی جامعه تغییرات اساسی صورت گیرد. (امام خمینی: ۱۳۸۹: ۱۲: ۴۳۱)

فلسفه وجودی شورای عالی انقلاب فرهنگی، فهم و تبیین و تثبیت و انفاذ ماهیت فرهنگی انقلاب اسلامی و باز آرای‌ی مداوم جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی و پایش پیشرفت‌های فرهنگی کشور متناسب با ظرفیت‌ها و شایستگی‌های عظیم ایران اسلامی و انقلابی است... عرصه‌های کلیدی و

اساسی همچون تولید علم، سبک زندگی، آموزش و پژوهش، فرهنگ عمومی، مهندسی فرهنگی، حوزه‌های مهمی هستند که ساماندهی آن در جمهوری اسلامی به شورای عالی انقلاب فرهنگی سپرده شده است. (مقام معظم رهبری: ۱۳۹۳/۷/۲۶)

۳-۲-۲. حساسیت شرعی، اجتماعی و سیاسی

دو عنصر پیشین یعنی فرهنگ دینی و ماهیت فرهنگی انقلاب اسلامی به طور طبیعی باعث حساسیت شرعی، اجتماعی و سیاسی راجع به مسئله حجاب می‌شود. به این بیان که جامعه‌ای که در آن خط قرمزی برای مسئله کشف حجاب از نگاه آموزه‌های دینی وجود داشته باشد و شهروندان جامعه خود را دین‌مدار و متشرع بدانند و پوشش بانوان به‌عنوان یک فرهنگ پذیرفته شده باشد طبعاً کشف حجاب را بر نمی‌تابند و حساسیت خاصی نسبت به آن خواهند داشت و افرادی که بخواهند به این مقوله دامن زنند انگشت‌نما خواهند شد. از سوی دیگر حکومت دینی با جدیت و حساسیت وظیفه خود می‌داند که در برابر هنجارشکنی‌ها و قبح‌زدایی‌ها سیاست‌هایی را تدوین نموده و به اجرا گذارد که در جمهوری اسلامی ایران اصل تدوین سیاست‌ها بر عهده نهادی بالادستی یعنی شورای عالی انقلاب فرهنگی بوده و اجرای آن بر عهده متولیان اجرایی جامعه. امام ره در باب وظیفه حکومت و حساسیت سیاسی نسبت به مسئله حجاب می‌فرماید: در وزارتخانه‌های اسلامی نباید زن‌های لخت بیایند؛ زن‌ها بروند؛ اما باحجاب باشند. مانعی ندارد بروند؛ اما کار نکنند، لکن باحجاب شرعی باشند، با حفظ جهات شرعی باشند. (امام خمینی، ج ۶: ۳۲۹) دولتی که می‌گوید دولت اسلامی است - و هستند - نباید تحت تأثیر واقع بشود و هر طوری سابق بوده همان طوری که در زمان محمدرضا شاه خان بوده است حالا هم همان فرم باشد. پس شما چه کاره اید! تو که می‌گویی من مسلمان هستم، چه کاره هستی؟ ما یکی یکی باید بگوییم؟ دانه‌دانه باید بسپاریم؟ اینها باید اصلاح بشود و شماها - من می‌دانم - مسلمانید... همه مسلمان‌اند، لکن ضعیف‌النفوسند! می‌ترسند (همان)

در سخنان رهبر انقلاب می‌خوانیم: حجاب یک ضرورت شریعتی است؛ شریعت است؛ ضرورت شرعی است؛ یعنی هیچ تردیدی در وجوب حجاب وجود ندارد؛ این را همه باید بدانند. این که حالا خدشه کنند، شبهه کنند که آیا حجاب هست، لازم است، ضروری است، نه، جای خدشه و شبهه ندارد؛ یک واجب شرعی است که باید رعایت بشود (مقام معظم رهبری: ۱۴۰۱/۱۰/۱۴) ایشان در تاریخ دیگری فرموده اند: مسئله‌ی حجاب محدودیت شرعی و قانونی است... کشف حجاب، حرام شرعی و حرام سیاسی است؛ هم حرام شرعی است، هم حرام سیاسی است (مقام معظم رهبری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۵)

۲-۲. روندها و پیشران‌های سلبی در جمهوری اسلامی

در کنار عناصری که به روندها و پیشران‌های ایجابی اشاره دارند روندها و پیشران‌های سلبی قرار دارند که بررسی هر یک از آنها نشان می‌دهد علی‌رغم تلاش‌های صورت گرفته در حفظ حجاب بانوان در جنبه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... همچنان عوامل و انگیزه‌هایی برای بدحجابی یا بی‌حجابی در جامعه وجود دارد که پیشران‌های سلبی مسئله حجاب به حساب می‌آیند؛ لذا سؤالاتی در این خصوص مطرح می‌شود که چرا روندها و پیشران‌های سلبی توانسته‌اند مؤثر واقع شوند؟ چرا عوامل و عناصر و روندهای مثبت نتوانسته است جامعه را یک‌دست به سمت حجاب بکشانند؟ چه خلأهایی در جمهوری اسلامی ایران وجود دارد که پیشران‌های سلبی توانسته‌اند بخشی از جامعه را از اکثریت جدا کنند؟ آیا متولیان مسئله حجاب به رسالت خود در باب حساسیت شرعی، اجتماعی و سیاسی عمل نموده‌اند؟ نقش شهروندان و خانواده‌ها و مراکز تربیتی در این باره چیست؟ در پاسخ به پرسش‌های فوق به برخی از روندها و پیشران‌های سلبی می‌پردازیم. این روندها و پیشران‌ها در دو بخش متولیان (سه عامل) و شهروندان (۵ عامل) قابل بررسی است.

۲-۲-۱. توجیه نبودن نخبگان و مجریان (عدم درک صحیح مسائل)

هدایت جامعه در مسیر صحیح و صواب بر عهده نخبگان و خواص آن می‌باشد. هنگامی که نخبگان و چهره‌های مطرح علمی و مدیران ارشد اجرایی و نقش آفرینان و مؤثران در جامعه نسبت به مسئله‌ای توجیه نباشند و رسالت خود را به‌خوبی نشناسند و در تشخیص اولویت‌ها دچار اشتباه یا اختلاف شوند؛ به طور طبیعی توده مردم بلا تکلیف مانده و از تشخیص صحیح مسائل عاجز خواهند ماند. وحدت نظر نسبت به یک مسئله و معضل اجتماعی می‌تواند عزم واحدی را برای حل آن به دنبال داشته باشد و هر چه اختلاف و دودستگی بیشتر باشد اجرای یک دستور و فرمان مشکل‌تر می‌شود. توجیه نبودن مسئولان، خواص و نخبگان گاهی در پوشش زنان و دختران آنها و پرسنل تحت امر آنها خود را نشان می‌دهد. گویا برخی از آنها اساساً نسبت به این مسئله حتی در ارتباط با دختر و همسر خویش حساسیتی نداشته‌اند و هیچ‌گونه تدبیری نیندیشیده‌اند و هیچگاه نسبت به آن فکر نکرده‌اند و نمی‌خواهند فکر کنند. آنگاه چه انتظاری هست که چنین افرادی در مقام اجرای قوانین حجاب جدیت نشان دهند؟ طبیعی است که فقدان دغدغه نسبت به یک مسئله اجتماعی زمینه اندیشیدن درباره آن را از بین می‌برد و هنگامی که تبدیل به یک معضل می‌شود راه‌حلی برای آن پیشنهاد نمی‌شود؛ زیرا اساساً فکری برای آن نشده و اراده‌ای بر حل آن وجود نداشته و اولویت‌ها مسائل دیگری بوده است. از این رو قبل از اجرای یک سیاست درک صحیح آن و فهم درست می‌تواند زمینه عزم و اراده را در اجرای آن فراهم آورد. یکی از نگرانی‌های رهبر انقلاب در سیاست‌های ابلاغی همین مسئله است؛ لذا فرمودند: یکی از مسائلی که همواره بنده را نگران می‌کرده است، عملی‌نشدن و اجرانشدن سیاست‌ها و حتی درک صحیح محتوای سیاست‌های اعلام شده است (مقام معظم رهبری: ۱۳۷۶/۱/۱۹) برخی از مسئولان نیز از پشت میز و از راه دور فکر می‌کنند می‌توانند مسائل را فهم کنند و تدبیری برای آن بیندیشند درحالی‌که ارتباط نزدیک لازم است آن‌گونه رهبر انقلاب در بیانی این مسئله را یادآور شده‌اند: گفتم به بعضی از مسئولین فرهنگی که متأسفانه خیلی از مسئولین فرهنگی ما، با مسائل فرهنگی، در میدان مرتبط نیستند (مقام معظم رهبری: ۱۳۹۲/۱۲/۱۵)

۲-۲-۲. فقدان برنامه یا قانون یا عدم اجرای برنامه یا قانون

پیش بردن هر پروژه عمرانی یا اجتماعی یا فرهنگی یا سیاسی بدون برنامه و طراحی صحیح عملاً به فرجام مطلوبی منتهی نمی‌شود. امروزه طراحی و نقشه راه هر اقدامی مهم‌تر از اصل عمل و اقدام تلقی می‌شود و معمولاً طراحان برجسته‌اند که می‌توانند اهداف خویش را محقق کنند و از آشفتنگی و بهم‌ریختگی‌های یابنده؛ لذا اگر نگوئیم همه چیز وابسته به طراحی و چشم‌انداز صحیح است حداقل می‌توان گفت بخش اعظم یا نیمی از فرایند موفقیت وابسته به طراحی و برنامه‌ریزی صحیح و نیمی دیگر مربوط به اجرای صحیح است؛ بدون برنامه عمل کردن یا موازی‌کاری یا اجرای ضعیف برنامه بدون یا هر آن چیزی که ضعف در برنامه‌ریزی و طراحی را نشان دهد می‌تواند لطمه‌های جبران‌ناپذیری به جوامع وارد سازد. رهبر انقلاب در باب ضرورت برنامه داشتن در مسئله حجاب بعد از حوادث سال ۱۴۰۱ فرمودند: همان‌طور که دشمن با نقشه و برنامه وارد این کار شده، مسئولان نیز باید نقشه و برنامه داشته باشند که دارند و باید از انجام کارهای بی‌قاعده و بدون برنامه پرهیز شود. (مقام معظم رهبری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۵) در بیان دیگری ایشان راجع به برنامه ریزی در حوزه فرهنگ فرمودند: برنامه‌ریزی عادلانه باید وجود داشته باشد. نه بی‌برنامه‌گی و ولنگاری فرهنگی، نه جزم‌اندیشی و تحجر و استبداد فرهنگی؛ هیچ کدام از این دو طرف قضیه را بنده قبول ندارم. راه صحیح این است که برنامه‌ریزی کنیم (مقام معظم رهبری: ۱۳۹۵/۰۶/۳) اهمیت برنامه ریزی و فوائد آن نیز در این بیان آمده است: بدانید که برنامه چقدر مهم است؛ برنامه، هم هماهنگی ایجاد میکند، هم هم‌افزایی ایجاد میکند، هم زنجیره‌ی برنامه‌ها - پی‌درپی - ما را به اهداف چشم‌انداز میرساند؛ ... بنابراین، برنامه خیلی اهمیت دارد. (همان) بُعد دیگر مساله عدم اجرای برنامه‌ها و قوانین مصوب در باره حجاب است. البته عدم اجرای قوانین و برنامه‌های مصوب مختص مساله حجاب نیست بلکه موارد زیادی مشاهده می‌شود از قانون اساسی تا قوانین عادی که به مرحله اجرا نرسیده یا ناقص اجرا شده است و این نشان می‌دهد که نهادی که باید ناظر اجرای قوانین باشد یعنی شورای نگهبان، مجلس شورای اسلامی یا قوه قضائیه یا وزارت کشور یا هر نهاد ناظر دیگر به وظیفه خود در این زمینه به شکل مطلوب عمل نکرده‌اند. در قانون مجازات اسلامی فصل هجدهم با عنوان جرائم ضد عفت و اخلاق عمومی می‌خوانیم: ماده ۶۳۸ -

هر کس علناً در انظار و اماکن عمومی و معابر تظاهر به عمل حرامی نماید علاوه بر کیفر عمل به حبس از ده روز تا دو ماه یا تا (۷۴) ضربه شلاق محکوم میگردد و در صورتی که مرتکب عملی شود که نفس آن عمل دارای کیفر نمیشد ولی عفت عمومی را جریحه دار نماید فقط به حبس تا ده روز تا دو ماه یا تا (۷۴) ضربه شلاق محکوم خواهد شد. تبصره - زنانی که بدون حجاب شرعی در معابر و انظار عمومی ظاهر شوند به حبس از ده روز تا دو ماه و یا از پنجاه هزار تا پانصد هزار ریال جزای نقدی محکوم خواهند شد. (یادگاری، ۱۳۹۹: ۲۷۰)

۳-۲-۲. تساهل، تسامح، غفلت و انفعال مسئولان

برخی از مسئولان و نخبگان و خواص مشکلی در مبانی حجاب و ضرورت آن ندارند و از لحاظ معرفتی آگاهی کافی به مسئله حجاب داشته و شرعی و سیاسی بودن آن را کاملاً درک می کنند؛ اما گرفتار سهل انگاری، مسامحه و غفلت نسبت به آن هستند؛ شاید تصور می کنند مسئله پیچیده نیست و اساساً مسئله حجاب در جامعه ما مسئله نیست تا برای حل آن بخواهند راه کاری ارائه دهند یا آن را از اولویت های خود بدانند. بلکه معتقدند اکثریت جامعه باحیا و حجاب اند لذا لزومی ندارد تا اقدام عاجلی صورت گیرد و درمانی تدارک دیده شود. قطعاً این دیدگاه می تواند تبعات زیادی داشته باشد و دقیقاً زمینه مسامحه در قبال کشف حجاب را فراهم کند. غفلت و کوتاهی در این زمینه و در خواب فرورفتن و به امید مسئله شدن یک ناهنجاری در جامعه توجیه معقولی ندارد؛ بلکه تهدید جدی برای جامعه ایمانی و حکومت اسلامی محسوب می شود. رهبر انقلاب در همین زمینه یعنی غفلت خواص فرمودند:

اگر خواص جامعه از این وظیفه غفلت بکنند، حوادثی که پیش خواهد آمد ضربه های تاریخی به ملت ها می زند؛ ما در طول تاریخ اسلام، از این حوادث زیاد داشتیم. در زمان امیرالمؤمنین، در زمان امام حسن، در زمان امام حسین، کسانی بودند که جزو خواص بودند، مطلب را می فهمیدند، تشخیص می دادند، اما در لحظه لازم، به هنگام حضور پیدا نمی کردند؛ دچار تردید، دچار تأمل،

دچار تنبلی و در مواردی دچار خیانت می‌شدند و روی دیگران هم اثر می‌گذاشتند، روی آن جمعیتی هم که تابع جوتند اثر منفی می‌گذاشتند؛ [از این موارد] داشتیم. در جنگ صفین، کسانی به‌خاطر رفتن قرآن‌ها روی نیزه دچار تردید شدند، دیگران را هم دچار تردید کردند (مقام معظم رهبری: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶)

امروز جبهه دشمن برای خواص برنامه خاص دارد؛ برای خواص در کشور خود ما و در خیلی از جاهای دیگر برنامه دارند که اینها را دچار تردید کنند، دچار تأمل کنند، دچار تعلل کنند، احیاناً چرب و شیرین دنیا را به اینها بچشانند، اینها را جذب کنند برای اینکه در بزنگاه‌ها، در نقاط حساس، در آنجایی که لازم است یک اقدامی انجام بدهند، انجام ندهند و آن شتاب‌دهندگی‌ای که از خواص متوقع است، صورت نگیرد؛ برای این کار برنامه دارند. (همان)

۴-۲-۲. ناآگاهی از فلسفه حجاب

قطعاً بخشی از موارد کشف حجاب به فقدان شناخت درباره ماهیت حجاب و فلسفه آن به شهروندان مربوط می‌شود. اینکه حجاب هویت زن مسلمان است و مسئله صرفاً در مقداری پارچه خلاصه نمی‌شود و هدف از آن مصونیت و امنیت (نه محدودیت) زنان در برابر مردان و حفظ کرامت و ارزش زنان در قبال چشم‌های هیز و قلب‌های بیمار برخی از مردان و نیز حفظ و حراست از زنان در برابر تهدیدهای اجتماعی و طعمه نشدن آنان در برابر افراد سودجو می‌باشد. به طور قاطع می‌توان گفت بخشی از زنانی که اقدام به کشف حجاب می‌کنند حتی یک کتاب درباره حجاب یا یک ویدئو یا سخنرانی درباره حجاب ندیده و نشنیده‌اند یا اگر شنیده یا خوانده‌اند راجع به محتوای آن تأمل و درنگی نداشته‌اند. قرآن کریم حرمت تبرج و ضرورت حجاب فراگیر را با دو هدف بیان داشته است. پیشگیری از طمع‌ورزی مردان بیماردل و شناخته‌شدن و مورد اذیت و آزار قرارنگرفتن. (احزاب، ۳۳: ۳۳ و ۵۹) جاذبه و جذابیت‌های زنانه و نمایش آن در جامعه، آینده زنان و مردان را تباه ساخته و تجربه تلخ جوامع غربی را برای زنان مسلمان در جامعه اسلامی به دنبال دارد. تجربه‌ای که نشان می‌دهد به‌مرور زمان روابط نامشروع افزایش یافته و آمار سقط‌جنین و

تجاوز به زنان به نهایت درجه خود رسیده است. واقعیت جوامع غربی از قلم خود آنان چنین آمده است: در دسترس بودن قرص های ضدبارداری بعد از اواخر دهه ۱۹۶۰ و تغییر نگرش شدید به رابطه جنسی که از نتایج انقلاب جنسی ۱۹۶۵ تا ۱۹۷۵ بود، منجر به پذیرش رابطه جنسی خارج از ازدواج در جامعه شد و باعث شد افراد بدون نگرانی از بارداری ناخواسته تن به این کار دهند. امکان سقط جنین قانونی بعد از حکم دادگاه در سال ۱۹۷۳ نیز باعث شد افراد کمتر نگران پیامدهای رابطه جنسی باشند. (کیس و دیتون، ۱۴۰۰: ۲۶۱)

۵-۲-۲. عدم آگاهی از قوانین حجاب

در اینکه کشف حجاب در جامعه اسلامی جرم است و قانون مجازات اسلامی به صراحت در راستای حفظ اخلاق و عفت عمومی مجازات هایی را برای آن در نظر گرفته است مسئله ای است که عموم مردم از آن آگاهی ندارند. شاید بتوان علت عدم آگاهی شهروندان را عدم جدیت در اجرای دقیق یا بازدارنده نبودن مجازات های ذکر شده دانست و تا هنگامی که قانون اجرا نشود شهروندان از آن آگاهی پیدا نخواهند کرد و نمی توان توقع داشت که عموم مردم به مطالعه قانون بپردازند؛ چرا که برخی اساساً اهل مطالعه نیستند نه مطالعه قانون و نه هر متن دیگری. در قانون مجازات اسلامی آمده است: زنانی که بدون حجاب شرعی در معابر و انظار عمومی ظاهر شوند به حبس از ده روز تا دو ماه و یا از پنجاه هزار تا پانصد هزار ریال جزای نقدی محکوم خواهند شد. (یادگاری، ۱۳۹۹: ۲۷۰) در نتیجه باز گشت عدم آگاهی شهروندان به عدم اجرای قوانین از ناحیه متولیان خواهد بود.

۶-۲-۲. فضای مجازی و تأثیرات آن بر مساله پوشش

پیشران نوین و مؤثر دیگری که امروزه در جامعه نقش تعیین کننده ای دارد فضای مجازی و سکوهای دریافت و ارسال محتوای رسانه ای از قبیل ویدئو، تصویر، صوت، پادکست، استوری، توییت و.... است. تأثیری که این فضای جدید بر ذهن و رفتار نسل امروز گذاشته است بی سابقه

بوده و تغییرات و دگرگونی‌های سریع و لحظه‌ای را به دنبال داشته است. این عامل پیشران به سمت بدحجابی و بی‌حجابی و بی‌حیایی و بی‌عفتی در جامعه در مقایسه با عوامل گذشته بسیار پیچیده و چندساحتی است و مهم‌ترین طعمه آن نسل جوان، دختران و پسرانی است که در سریع‌ترین زمان ممکن به هر محتوایی که تمایل دارند می‌توانند دسترسی داشته باشند و هیچ‌گونه حدودمرز و خطوط قرمزی برای آن تعریف نشده است و اگر هم در مواردی تعریف شده باشد راه‌های برون‌رفت از آن فراهم آمده است. در برخی از تحلیل‌های صاحب‌نظران، فحشا موتور محرک و پیشران نسل سوم تلفن همراه معرفی شده است. نویسنده کتاب دشمنان آنلاین و مسئولان آفلاین از «جان آریلیج» نگارنده مقاله‌ای با عنوان «فحشا؛ راز کثیفی که تکنولوژی جدید را جهت‌دهی می‌کند» در روزنامه گاردین نقل می‌کند: فحشا و استهجان، یکی از کلیدهای پیش‌برنده تکنولوژی مصرفی جدید و برای مدت‌ها راز کثیفی بوده است... تحلیل‌گران بر این باورند که درخواست دریافت خدمات مستهجن از طریق موبایل در بریتانیا به حد یک میلیارد پوند در سال ۲۰۰۵ رسیده است برخی معتقدند آینده نسل سوم ارتباطات همراه وابسته به فحشاست. (موعود، ۱۳۹۶: ۲۱۴) در تحقیقی که بنیاد ملی بازی‌های رایانه‌ای درباره کاراکترهای معروف نقش اول زن بازی‌ها انجام داده است، اشاره شده که بدون استثنا بر روی جنبه‌های جنسی این کاراکترها تأکید شده است و لباس‌های تنگ و نیمه‌عریان ژست‌ها و رفتارهای تحریک‌آمیز این کاراکترها به طور برجسته نمایان هستند؛ (همان: ۲۱۹) از سوی دیگر روندهای فعلی در میان برخی از افراد در فضاهای مجازی و واقعی و تصاویر و اقدام‌ها نیز، با توجه به افزایش حجم بی‌تفاوتی و بی‌توجهی نسبت به فریضه امر به معروف و نهی از منکر، افزایش عرفی شدن را در پی خواهد داشت (سعیدی رضوانی، غلامی، ۱۴۰۱: ۴۸).

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

از آنچه در تحلیل روندها و پیشران‌ها بیان شد می‌توان به نتایج زیر دست‌یافت:

- تاریخ، فرهنگ، تمدن ایران زمین و بنیان‌های دینی، پیشینه و روند درخشانی را از پوشش ایرانیان نشان می‌دهد که با زور و اکراه و اجبار نمی‌توان با آن مقابله کرد؛ بلکه مقابله با آن نتیجه معکوس می‌دهد و عزم ایرانیان را بر پوشش مصمم‌تر خواهد کرد؛ آن‌طور که در دوره پهلوی رخ داده و علی‌رغم برنامه‌ریزی و فشار حداکثری موفقیت چشمگیری در کشف حجاب رقم نخورد. همچنان که پیشران‌های سلبی مانند غرب‌زدگی، سفرهای خارجی و سیاست ضد دینی و فشار حکومتی نیز نتوانسته است ایرانیان را در مسئله حجاب بی‌تفاوت نموده و به عقب‌نشینی وادار کند.
- در دوره بعد از انقلاب اسلامی ایران روندها و پیشران‌های ایجابی چون فرهنگ دینی و ماهیت فرهنگی انقلاب و به تبع آن‌ها حساسیت شرعی، اجتماعی و فرهنگی شهروندان همان مسیر پیشین را با قوت و اقتدار بیشتر نشان می‌دهد. از این‌رو تصور بی‌حجاب شدن ایرانیان خیالی خام و تصدیق‌ناپذیر است و رؤیایی است که در صورت هوشیاری مردم و تصمیم معقول زمامداران و متولیان تعبیر نخواهد شد.
- اما از سوی دیگر روندها و پیشران‌های سلبی در ایران بعد از انقلاب که برخی از آنها متوجه حاکمان و برخی متوجه شهروندان است، نشان می‌دهد که برخی از نخبگان و خواص و مجریان نسبت به ضرورت، اهمیت، ثمرات، عواقب، شبهات حجاب توجه نیستند و عملکرد آنان نشان می‌دهد که بعضاً دچار تساهل، تسامح و انفعال و غفلت‌اند و برنامه‌ای برای متوقف کردن کشف حجاب‌های موردی و حداقلی در جامعه ندارند یا اگر قانونی در این باره در گذشته وضع شده است اراده و عزمی بر اجرای آن وجود ندارد و تا قانون اجرا نشوند مردم از آن آگاهی نخواهند داشت.
- روندها و پیشران‌ها سلبی مانند فقدان برنامه، توجه نبودن مجریان، تساهل و تسامح و غفلت صورت‌گرفته باعث تجری برخی از بانوان در جامعه گشته و کاملاً

با احساس امنیت تمام در جامعه و فضاهاى عمومى رفت و آمد مى کنند؛ انگار که در یک کشور غیراسلامى در حال قدم زدن هستند نه ناظرى نه تذکرى و نه هیچ گونه مرجع قانونى و متولى مشخصى درباره آن دیده نمى شود. تلقى شهروندان و خواص این است که این مسئله رها شده است و عزمى برای مقابله با آن وجود ندارد همچنان که این تلقى در مسائل دیگرى مانند کنترل قیمت ها و نظارت بر بازار و مانند آن دیده مى شود.

- تجرى بانوان، ناشى از پیشرانهاى سلبى مانند عدم آگاهى از فلسفه حجاب، ناآگاهى از قوانین حداقلى مربوطه، ضعف ایمان و باورهاى دینى، تصور آزادى و تمایل به رهاى و لذت و خودنمایى، خانواده و سبک زندگى، فضای مجازى و تأثیرات بى نظیر آن و جنگ شناختى شکل گرفته در بستر آن، توانسته است حکومت را با چالش جدى مواجه ساخته و یک نوع به هم ریختگى و سردرگمى را متوجه نهادهاى فرهنگى و امنیتى و سیاسى و حقوقى کند.
- باملاحظه همه موارد فوق راجع به روندها و پیشرانهاى سلبى و ایجابى نمى توان گفت جامعه ایران در مسئله حجاب قافیه را باخته است و راهى برای برون رفت از وضعیت فعلى وجود ندارد. قطعاً این نگاه که آینده را تصرف شده توسط مکشفه ها بدانیم و نابودى انقلاب اسلامى ایران را با جنبش زنان پیش بینی کنیم تصورى ناصواب و دور از واقعیت است. اما نگرش سطحى نسبت به آن و استمرار غفلت و تسامح و تساهل و انفعال در قبال فعالیت هوشمندانه و برنامه ریزى شده دشمنان انقلاب اسلامى هیچ گونه توجهى ندارد و مى تواند هزینه حکومت را در مواجهه با این معضل اجتماعى ضد دینى و فرهنگى روزبه روز بیشتر و سنگین تر کند.
- با عنایت به روندها و پیشرانهاى سلبى و ایجابى دوران پهلوى و همچنین دوران جمهورى اسلامى مسئله حجاب در جامعه ایران از پشتوانه قوی تاریخی و فرهنگى و مذهبى برخوردار است. اما آنچه امروز در جامعه مشاهده مى شود جهل یا تعمد

برخی از بانوان و انفعال و تسامح حکومت در برابر این معضل اجتماعی فرهنگی است. لذا دوره پیشروی حکومت قرار دارد. ۱. استمرار انفعال و تسامح ۲. اقدام جامع با برنامه‌ریزی و اجرای دقیق در ابعاد مختلف فرهنگی، سیاسی، امنیتی و حقوقی. پیامد گزینه اول پایان دوره شکست‌ناپذیری و شوریدن مردم مؤمن و انقلابی علیه متولیان امر و بازگرداندن آنان به مسیر شهیدان و دغدغه‌مندان انقلاب اسلامی ایران. ثمره گزینه دوم حمایت مردم انقلابی از متولیان و ایجاد امید در جامعه در جهت بهبود فضای فرهنگی و اجتماعی با جمع‌شدن بساط ولنگاری و کشف حجاب در جامعه. در نهایت باتوجه‌به برخی از اقدامات انجام شده یا در حال انجام، در راستای کنترل وضعیت موجود، مانند تصویب لایحه عفاف و حجاب در مجلس شورای اسلامی، امید می‌رود با اجرای دقیق و سریع آن بتوان فضای جامعه را از ولنگاری در پوشش و رهاشدگی فعلی نجات داد.

پیشنهادات

- تدوین قانون جامع و بازدارنده نسبت به حجاب و عفاف در بخش‌های مختلف سازمانی و مردمی
- اجرای دقیق و جدی قانون بدون ملاحظه و مسامحه و آگاهاندن متولیان اجرا به عواقب عدم اجرای قانون
- اقدام فرهنگی و تربیتی هماهنگ جهت معرفت‌افزایی مسئله پوشش و حجاب و به‌طور کلی رفع هر گونه چهل در جامعه راجع به مسئله حجاب.
- برنامه تشویقی جامع برای نهادها و سازمان‌ها و شهروندان در جهت مراعات حجاب.
- نظارت بیشتر بر اجرای قانون در مراکز خصوصی و غیردولتی

فهرست منابع

- قرآن کریم
- آل‌احمد، جلال، (۱۳۸۵)، غرب زدگی، قم، نشر خرم.
- اسلاتر، ریچارد، بوسی، مارکوس (۱۴۰۲) آینده اندیشی برای آینده نگاری اجتماعی، ترجمه: مجید کمالو، عبدالرحیم پدرام. تهران، ناشر: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- جاوید، محمدجواد و شاه مرادی، عصمت «مقاله» جمهوری اسلامی ایران و مسئله بدحجاب، نشریه: زن در فرهنگ و هنر؛ (دوره ۹، شماره ۱، بهار ۱۳۹۶: ۱۳۹-۱۶۴)
- جعفریان، رسول (۱۳۸۳)، داستان حجاب در ایران پیش از انقلاب، تهران، ناشر: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- حداد عادل، غلامعلی (۱۳۹۷)، فرهنگ برهنگی و برهنگی فرهنگی، تهران، ناشر: سروش.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹)، صحیفه امام، تهران، موسسه تنظیم و نشر امام خمینی.
- دورانت، ویل (۱۳۳۷) تاریخ تمدن؛ ترجمه احمد آرام ... [و دیگران]. تهران، نشر اقبال.
- زائری، محمدرضا (۱۴۰۰) حجاب بی حجاب، اصفهان، نشر آرما.
- <https://khamenei.ir/> :سایت رهبر:
- سردار، ضیاءالدین (۱۳۹۶)، آینده تمام آنچه اهمیت دارد، مترجم: محسن طاهری دمنه، تهران، ناشر: آینده پژوه.
- سعیدی رضوانی، محمود، غلامی، فاطمه (۱۴۰۱) آینده زیست اخلاقی ایرانیان در پرتو عرفی شدن و سکوت: تحلیل واکنش دانشجویان در مواجهه با امر حجاب در گروه مجازی) نشریه آینده پژوهی انقلاب اسلامی، دوره ۳، شماره ۱، صفحه ۴۱-۷۴.
- شوارتز، پیتر (۱۳۸۸) هنر دورنگری؛ برنامه ریزی برای آینده در دنیای با عدم قطعیت، مترجم: عزیز علیزاده، تهران، ناشر: موسسه آموزشی تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- علیرضا امینی (۱۳۷۸)، تغییر لباس و کشف حجاب به روایت اسناد، تهران، ناشر: وزارت اطلاعات، مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- غلامی، علی (۱۳۹۱)، مساله حجاب در جمهوری اسلامی، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق(ع).
- فتحی محمد، کوهی اصفهانی، کاظم (۱۳۹۷)، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به همراه با نظرات تفسیری شورای نگهبان، تهران، ناشر: انتشارات پژوهشکده شورای نگهبان.
- کلهر، سینا (۱۳۹۶) مدیریت حجاب در جمهوری اسلامی ایران (بازخوانی سیاست ها و اقدامات جمهوری اسلامی ایران درباره بی حجابی و بدحجابی)، اصفهان، نشر آرما.
- کیس، آن، دیتون آنکس (۱۴۰۰)، مرگ‌های ناامیدی، ترجمه پرناز طالبی، تهران، سروش.
- محبوبی منش، حسین (۱۳۸۶) تحلیل اجتماعی مساله حجاب، نشریه مطالعات راهبردی زنان، شماره ۳۸ ص ۸۸-۱۳۴

- مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت (۱۳۹۹)، حکایت کشف حجاب، تهران، ناشر: موسسه. نجفی، موسی، فقیه حقانی، موسی (۱۳۹۹) تاریخ تحولات سیاسی ایران، چاپ پانزدهم، تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- نقی پور ایوکی، سحر و دیگران (۱۴۰۲) «مقاله» فراترکیب مطالعات حجاب در ایران بعد از انقلاب اسلامی نشریه: پژوهش نامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، مقاله پژوهشی، (سال ۱۴، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۲)
- واحد پژوهش موعود (۱۳۹۶) دشمنان آنلاین و مسئولان آفلاین، تهران، ناشر: هلال. یادگاری، محسن (۱۳۹۹)، کتاب قانون مجازات اسلامی، تهران، انتشارات وکیل بار.

References

- The Holy Quran [In Persian]
 Al Ahmad, Jalal, (2006), Gharb Zadegi, Qom, Khoram Publishing [In Persian]
 Alireza Amini (2020), changing clothes and discovering hijab according to documents, Tehran, publisher: Ministry of Information, Historical Documents Review Center [In Persian]
 Case, Ann, Dayton Angus (2021), Deaths of Despair, translated by Parnaz Talebi, Tehran, Soroush [In Persian]
 Durant, Will (1958) History of Civilization; Translated by Ahmad Aram... [and others]. Tehran, Iqbal Publishing House [In Persian]
 Fathi Mohammad, Kohi Esfahani, Kazem (2017), The Constitution of the Islamic Republic of Iran along with the interpretation comments of the Guardian Council, Tehran, Publisher: Guardian Council Research Institute Publications [In Persian]
 Gholami, Ali (2012), Hijab issue in the Islamic Republic, Tehran, Imam Sadiq University Press [In Persian]
 Haddad Adel, Gholam Ali (2017), Nudity Culture and Cultural Nudity, Tehran, Publisher: Soroush [In Persian]
 Jafarian, Rasool (2004), The Story of Hijab in Iran before the Revolution, Tehran, Publisher: Islamic Revolution Documents Center [In Persian]
 Javed, Mohammad Javad and Shahmoradi, "Esmat" article of the Islamic Republic of Iran and the issue of bad hijab, Journal: Women in Culture and Art (Volume 9, Number 1, Spring 2016: 164-139) [In Persian]
 Kalhor, Sina (2016) Hijab Management in the Islamic Republic of Iran (Reviewing the policies and actions of the Islamic Republic of Iran regarding not wearing the hijab and not wearing the hijab), Isfahan, Arma Publishing [In Persian]
 Khomeini, Ruhollah (2010), Imam's book, Tehran, Imam Khomeini Editing and Publishing Institute [In Persian]
 Leader's website: <https://khamenei.ir>[In Persian] /
 Mahboubi Manesh, Hossein (2006) Analysis of the social problem of hijab, Women's Strategic Studies Journal, No. 38, pp. 134-88
 Najafi, Musa, Faqih Haqqani, Musa (2019) History of Iran's Political Developments, 15th edition, Tehran, Institute of Contemporary History of Iran [In Persian]
 Naqipour Ayuki, Sahar and others (2023) "Essay" on the synthesis of hijab studies in Iran after the Islamic Revolution, Journal: Women's Research Paper, Research Institute of

- Humanities and Cultural Studies, research article(, year 14, number 3, autumn2023) [In Persian]
- Promised Research Unit (2016) Online Enemies and Offline Officials, Tehran, Publisher: Hilal [In Persian]
- Qadr Velayat cultural and artistic institute (2019), the story of discovering hijab, Tehran, publisher: institute [In Persian]
- Saeedi Rizvani, Mahmoud, Gholami, Fatemeh (2022) The future of Iranians' bioethics in the light of secularization and silence: (Analysis of the reaction to face the issue of hijab in the virtual group) Journal of Future Research of the Islamic Revolution, Volume 3, Number 1, Shahrivar 2022, page 41-74 [In Persian]
- Sardar, Ziauddin (2016), the future is all that matters, translator: Mohsen Taheri Demeneh, Tehran, publisher: Future Research [In Persian]
- Schwartz, Peter (2008) The art of foresight; Planning for the future in a world with uncertainty, translator: Aziz Alizadeh, Tehran, publisher: Defense Industries Research Training Institute [In Persian]
- Slaughter, Richard, Bossi, Marcus (2023) Future thinking for social foresight, translated by: Majid Kamalu, Abdur Rahim Pedram. Tehran, publisher: Higher National Defense University [In Persian]
- Yadgari, Mohsen (2019), Book of Islamic Penal Code, Tehran, Vakil Yar Publications [In Persian]
- Zairi, Mohammad Reza (2021) Hijab Be Hijab, Isfahan, Arma Publishing [In Persian]

